

## Деякі аспекти захисту національних інтересів України

**Іван Бідзюра,**

кандидат економічних наук,  
доцент кафедри політології

Національного аграрного університету

*Українське суспільство переживає процес трансформації в особливому геополітичному просторі. Важливою частиною його є країни – члени СНД. Нині стосунки між ними все послідовніше будуються на принципах економічного прагматизму. По суті, ці принципи стали засадничою основою нової ідеології Співдружності. Саме на такій основі будує свої взаємини з членами СНД й Україна.*

Аналізові геополітичних реалій України присвячують дослідження багато науковців. Зокрема – С. Василенко, А. Гальчинський, В. Кремень, В. Литвин, М. Михальченко, Ф. Рудич, В. Ткаченко [1]. Орієнтація України на європейську інтеграцію, партнерство з НАТО, вступ до СОТ аж ніяк не знижує значення тісної співпраці з країнами Співдружності Незалежних Держав, у першу чергу – з Російською Федерацією. Понад те, оптимізації економічних відносин з Росією належить одне з чільних місць у зовнішньоекономічній політиці нашої країни. Підписаний між Україною і РФ 31 травня 1997 року Договір про дружбу, співробітництво і партнерство базується на засадах стратегічного партнерства. Разом з двостороннім затвердженням Програми економічного співробітництва на 1998 – 2007 роки, цей документ становить базу політики взаємовідносин двох держав.

Визначальним фактором українсько-російських стосунків вважається географічна та історична близькість, спорідненість в етнічному, культурному, духовному відношеннях, спільні кордони. У наших країн схоже конституційне поле, багато в чому співпадають структури і форми управління, подібний і взаємопов'язаний економічний та інформаційний простір [2].

Суттєвий вплив на українсько-російські відносини справляє внутрішньополітична ситуація в самій Росії. Обрання В. Путіна Президентом Російської Федерації та формування нового складу

Державної Думи ознаменувало перехід Росії до якісно нового етапу внутрішнього і геополітичного розвитку. Його особливість полягає в поєднанні елементів прозахідної орієнтації та деяких тенденцій самоізоляціонізму. Дослідники прогнозують „більш визначений, більш прагматичний і більш жорсткий підхід російського керівництва у відносинах з Україною. Загострення відбуватиметься головним чином через економічні питання, зокрема щодо вирішення проблеми заборгованості” [3]. В цілому цей прогноз, зроблений кілька років тому, справджується. Саме на подолання існуючих проблем у сфері економічних двосторонніх зв'язків спрямовувалися зусилля керівництва обох країн.

Серйозним іспитом для України та Росії стали політичні питання, пов'язані з необхідністю безконфліктного розв'язання проблеми визначення кордонів в Чорноморсько-Азовському басейні. Чимало зусиль з обох сторін було витрачено на те, щоб зберегти наступність і позитивну динаміку у відносинах між двома державами і надати їм нового імпульсу після обрання Президентом України В. Ющенка.

Україна відчуває на собі різноспрямований вплив російського і західного чинників. „Стратегічна залежність від набагато потужніших держав, та ще й таких, що перебувають у складних і важко передбачуваних взаєминах з істотними елементами суперництва, являє основний зміст української позаблоковості. Фактично вона є ознакою своєрідної, такої, що існує лише для України, біполярності з усіма ризиками, пов'язаними з нею” [4].

Головне завдання України полягає в тому, щоб у відносинах з Росією відмовитися гучних політичних заяв, наповнити ці відносини практичними діями у сфері економіки й торгівлі. Альтернативи розвитку взаємовигідних партнерських відносин Києва і Москви не існує. „Ринок, а не політична арена, має стати полем, де проводитимуться змагання між двома країнами. Чесність економічних змагань мають забезпечити світові правила конкуренції. Дотримуватися цих правил змушені будуть представники обох країн, особливо після того, як обидві стануть членами Світової організації торгівлі, де ці правила суворо регламентовані” [5].

Важливою віхою українсько-російських відносин стало підписання 1 квітня 1999 року чергового Договору, де у двосторонньому порядку Україна і Росія підтвердили повагу до територіальної цілісності одна одної. Правові основи розвитку співробітництва з РФ закріпилися з набуттям чинності трьох базових угод щодо Чорноморського флоту.

Динамічний процес європейської інтеграції дещо по-різному сприймається Києвом і Москвою. Метою української політики є повномасштабна інтеграція в Європу. Росія, плекаючи прагнення стати оновленим центром сили в пострадянському просторі, ставить за мету співпрацю з Європою як з іншим центром впливу. З позиції РФ, Україна і Росія повинні просуватися до Європи одночасно. Західноєвропейське і

російське бачення цієї проблеми відрізняються принципово: „Якщо критерієм зацікавленості таким сценарієм для Європи є насамперед економічний чинник, то у Росії він ґрунтується на політичній мотивації” [6].

На основі аналізу національних інтересів і пріоритетів України і Росії, їх регіональних особливостей та геополітичних стратегій вимальовуються два базові сценарії майбутнього українсько-російських відносин.

„Інерційна модель розвитку” означає ймовірність входження в якості асоційованого члена як в ЄС, так і в Договір про колективну безпеку; превалюючий потік інвестицій з РФ при недостатніх західних інвестиціях. Ймовірний наслідок реалізації цього сценарію – помірне економічне зростання з прив’язкою до темпів розвитку загальної ситуації в Росії, обмежене російськими впливами співробітництво з іншими країнами, ослаблення системи ГУУАМ, входження до європейських структур у фарватері російського зближення із Заходом [7].

Зміст сценарію „Незалежна від РФ інтеграція в європейські структури” складають: послідовна політика зближення України із Заходом у всіх напрямках; одночасна підтримка рівноправних взаємовигідних відносин з Росією на чіткій економічній основі за умови позитивної динаміки політичного діалогу Росія – ЄС; розвиток системи ГУУАМ і співробітництво з іншими країнами на взаємовигідних принципах економічного прагматизму, входження асоційованим, а в перспективі й повноправним членом до СОТ та до європейських економічних структур безпеки [8].

Більш конструктивним та перспективним з точки зору захисту власних інтересів видається розвиток подій за другим сценарієм. Україна може стати важливим фактором регіональної політичної стабільності, зберігаючи, разом з тим, рівноправні партнерські відносини з Росією. Євроінтеграційний курс нашої держави цілком органічно поєднується з розвитком економічних відносин з РФ, а також з іншими країнами СНД. Саме цієї мети добивається Україна, розпочинаючи спільно з Росією, Білоруссю та Казахстаном формувати Єдиний економічний простір (ЄЕП). Однак цей процес відбувається непросто, його неоднозначно сприймає як широка громадськість, так і представники різних політичних та економічних еліт.

2004 року Україна підписала документи, котрі фактично започаткували процес формування ЄЕП. Головна мета, якої добивалося політичне керівництво України, – це створення зони вільної торгівлі в ЄЕП. Наскільки послідовним у захисті цієї ідеї буде новообраний Президент В. Ющенко, покаже час. Хотілося б сподіватися, що все позитивне, з точки зору вигоди для національних інтересів, у цьому процесі нове керівництво збереже.

Є всі підстави стверджувати, що пріоритетними на наступне

десятиріччя в стратегічному партнерстві з Росією в економічній сфері є такі напрямки:

- <sup>35</sup><sub>17</sub> співробітництво в енергетичній галузі;
- <sup>35</sup><sub>17</sub> науково-технічне та інноваційне співробітництво;
- <sup>35</sup><sub>17</sub> розвиток транспортної мережі України в інтересах обох держав;
- <sup>35</sup><sub>17</sub> інвестиційне співробітництво;
- <sup>35</sup><sub>17</sub> розвиток військово-технічного співробітництва;
- <sup>35</sup><sub>17</sub> розвиток фондових ринків та процесів взаємного інвестування;
- <sup>35</sup><sub>17</sub> взаємне розширення ринку трудових ресурсів;
- <sup>35</sup><sub>17</sub> спільний розвиток регіонів, що становлять інтерес для обох країн;
- <sup>35</sup><sub>17</sub> співробітництво в протидії тінізації економіки та нелегальній міграції.

Зовнішньоекономічна стратегія нашої країни передбачає ефективне використання взаємозв'язків України з розвиненими країнами світу, передусім із США. Перемога в холодній війні перетворила США на світового лідера, спроможного впливати на події глобального масштабу. В перші роки після закінчення холодної війни США визначалися стосовно своєї майбутньої присутності в Європі. Створення єврокорпусу як втілення ідей „європейської ідентичності” в галузі безпеки та оборони прискорило перемогу американських глобалістів над ізоляціоністами. Щоб не допустити поступового виходу США з Європи через розбудову єврокорпусу як самостійної від НАТО одиниці, Вашингтон спрямував зусилля на посилення позицій НАТО на європейському континенті. Вирішенню питання в руслі вимог американських глобалістів сприяло використання східноєвропейського лобі. „Саме воно привнесло в обговорення питання про присутність США в Європі певний антиросійський відтінок, який приховав для багатьох справжні причини розширення НАТО” [9].

Посилення незалежної України, зближення її з НАТО цілком відповідає просуванню американських інтересів у Європі. Інтереси США та України стосовно Єврорегіону і пострадянського простору багато в чому збігаються. „США, підтримуючи суверенітет, незалежність та політичну стабільність в Україні, отримують стратегічного союзника, який сприятиме забезпеченню в регіоні їх інтересів. Україна за належної підтримки могутнього стратегічного партнера матиме сприятливі умови для прискореного вирішення власних основних стратегічних завдань” [10].

Чимало дослідників вказують на фактор російського чинника в українсько-американських відносинах. Без України Росія втрачає статус імперії, що потенційно збільшує стратегічні можливості Центральної Європи. В цій ситуації „увага до України визначається не тільки її партнерським потенціалом, а й тим, що вона є одним з об'єктів і, певною мірою, інструментом суперництва між Росією та Заходом” [11]. Нестабільність американсько-українського тактичного курсу впливає з того, що США „або не визначилися стратегічно щодо України, або мають

намір використовувати нашу державу як інструмент для маніпулювання третьою стороною, в даному разі Росією” [12].

Широке міжнародне визнання України після проголошення незалежності сприяло початку політичного діалогу між нашою державою і США. Вагому роль у визначенні спільних орієнтирів відіграло підписання Президентами України, США і Росії Тресторонньої заяви щодо ядерної зброї, розташованої на території України, та приєднання її до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Самостійного значення відносинам з Україною США почали надавати з початку 1994 року. Термін „стратегічне партнерство” у відносинах між двома країнами вперше прозвучав в офіційному комюніке від 19 вересня 1996 року під час оголошення про створення міждержавної комісії Л. Кучма – Е. Гор. Згідно з проголошеним курсом, головним аспектом відносин США і України повинна бути співпраця у сферах національної безпеки, зовнішньої політики, економіки, торгівлі та інвестицій. У Спільній заяві Президентів від 5 червня 2000 року було підтверджено зобов’язання розвивати та поглиблювати стратегічне партнерство між державами у XXI столітті.

США виступають головним гарантом успішного просування процесів інтеграції України до євроатлантичної спільноти. Однією з актуальних тем, що обговорювалися на саміті США – ЄС в Гетеборзі, було питання членства України в Євросоюзі. Ця ж тема стала предметом уваги в ході зустрічі президентів США і Польщі. У підсумковій заяві США і ЄС, а також у спільній заяві президента США Дж. Буша та президента Польщі А. Квасневського „висловлено рішучу підтримку суверенітету та незалежності України, підтверджено готовність і надалі сприяти поглибленню її співробітництва з європейською і трансатлантичною спільнотою, а також підтримувати подальше просування України на шляху ринкових та демократичних реформ” [13].

США посідають головну позицію за обсягами інвестицій в розвиток економіки України (\$589,5 млн.), а їх частка в загальному обсязі інвестицій (18,15 %) значно перевищує показники інших двох важливих інвесторів – Росії (8,86 %) і Німеччини (7,07 %) [14]. На найближчі десять років заплановано здійснювати взаємозв’язки між Україною і США в трансфері технологій, залученні прямих інвестицій, запровадженні сучасних систем менеджменту та маркетингу.

Україна практично, а не на словах, підтримала США у боротьбі зі світовим тероризмом. У серпні 2003 року український контингент чисельністю 1600 осіб розпочав виконання своєї місії в Іраку. Цю подію не залишили без уваги США і увесь світ, оскільки Україна є країною – не членом НАТО, чий контингент був серед найчисельніших (четвертий серед 32 країн). Був, оскільки він поступово скорочується, адже Верховна Рада України на початку грудня 2004 року прийняла Постанову про

відкликання наших військових з Іраку.

Зовнішня політика України передбачає поглиблення стратегічного партнерства між Україною і Польщею, яке вже на сучасному етапі може бути віднесене до базових цінностей сучасної Європи. Процес становлення та розвитку двостороннього співробітництва між двома державами розпочався на початку 1990-х років. Розбудова партнерських відносин з Україною входила в комплекс завдань східноєвропейського напрямку польської зовнішньої політики. Базисом стратегічного партнерства між Україною і Польщею стали „Декларація про засади та основні напрями розвитку українсько-польського співробітництва”, підписана 13 жовтня 1990 року, та „Договір про добросусідство, дружні відносини і співпрацю” від 18 травня 1992 року. Важливою ланкою поглиблення взаєморозуміння між Києвом і Варшавою у сфері військової політики стало підписання у жовтні 1995 року Угоди про створення спільного миротворчого батальйону. Він виконував свою місію в Косово.

Українсько-польський політичний діалог збагачується міжпарламентськими контактами. Співробітництво між українською Верховною Радою та польським Сеймом розпочалося ще 1990 року. Відтоді не знижується взаємна зацікавленість парламентаріїв актуальними питаннями розвитку двостороннього співробітництва та міжнародної проблематики. 1993 року з ініціативи Української республіканської партії та Конфедерації незалежної Польщі було започатковано проведення форуму політичних партій балтійсько-чорноморських країн. Результати балто-чорноморського саміту, який відбувся у вересні 1999 року в Ялті, засвідчив, що Україна і Польща „перебувають в регіональному геостратегічному епіцентрі” [15].

Значним вкладом у розвиток міжпарламентського діалогу було створення позафракційних депутатських груп „Україна – Польща” та „Польща – Україна”. 21 травня 1997 року в Спільній заяві Президентів України і Польщі „До порозуміння і єднання” зафіксовано тезу, що суверенні сусідні держави Україна і Польща є стратегічними партнерами.

Результати експертного опитування з проблем стратегічного партнерства, що проводилося Центром ім. О. Разумкова у жовтні 2000 року, підтверджують стратегічну значимість розвитку українсько-польських відносин. Одне з чільних місць у загальному переліку 19 держав, проголошених стратегічними партнерами України, експерти віддали Польщі (52%). Оцінка українською громадськістю пріоритетності розвитку відносин з Польщею мало розходиться з експериментальною (56,8%) [16].

Вступ України до Ради Європи здійснювався за активної підтримки Польщі. Добросусідська позиція Варшави щодо Києва, виявлена 1995 року, отримує своє продовження в підтримці польським керівництвом курсу на інтеграцію України до європейських структур. Вустами президента А. Квасневського Польща зголосилася стати „адвокатом” України в Європі.



Важливу роль у цьому відіграють активні контакти між державно-політичними елітами України і Польщі.

Свого часу висловлювалося побоювання, що відносини України і Польщі не витримають випробування Євросоюзом, оскільки „суперечливий і пасивний Київ просто перестане цікавити вже посправжньому європейську Варшаву” [17]. На думку впливового в Європі экс-міністра закордонних справ Польщі Б. Геремека, „будь-які анонси стосовно зміни стратегії Польщі щодо України можуть змінити в гірший бік сприйняття України в світі. І якщо світ почує, що навіть поляки дійшли висновку – з Україною важко знайти спільну мову, то ситуація і справді, можливо, є безнадійною” [18].

Загалом, „до обопільних національно-важливих інтересів України і Польщі можна віднести такі: забезпечення національної безпеки в рамках створення загальноєвропейської системи; розвиток різнобічного політичного, економічного, культурного та інформаційного співробітництва на двосторонній основі, у межах Ради держав Балтійського моря, Центральєвропейської ініціативи, Балто-Чорноморського співробітництва і ГУУАМ, а в перспективі також в рамках ЄС; прагнення до взаємної політико-економічної підтримки на міжнародній арені; налагодження і розширення громадських, науково-дослідних, освітніх і культурно-мистецьких зв'язків як на державному, так і на місцевому рівнях” [19].

Інтереси національної безпеки держави та сучасна міжнародна ситуація диктують необхідність суттєвого поглиблення відносин України з НАТО. Це означає, що активізація євроатлантичного інтеграційного вектора зовнішньої політики України, зокрема – реформування військового потенціалу країни відповідно до європейських стандартів має стати одним з найважливіших пріоритетів зовнішньої політики нашої держави. Без цього неможлива активна участь України в подальшому формуванні європейської політики у сфері безпеки, врахуванні національних інтересів у контексті євроатлантичної інтеграції.

Взаємини України з НАТО започатковано ще в лютому 1992 року. В ході візиту до Києва Генерального секретаря Альянсу М. Вернера наша держава отримала запрошення до участі у Раді Північно-Атлантичного співробітництва (РПАС). 8 червня того ж року Президент Л. Кравчук здійснив візит до штаб-квартири НАТО у Брюсселі. Широкомасштабне співробітництво України і НАТО розпочалося з моменту підписання 8 лютого 1994 року рамкового документа „Партнерство заради миру”. Другим важливим засадничим документом цього співробітництва стала Хартія про особливе партнерство, підписана на саміті країн – членів НАТО в Мадриді 9 липня 1997 року, що зумовило посилення політичної взаємодії між обома сторонами аж до впровадження спеціального консультативного механізму. Його функції взяла на себе комісія „Україна – НАТО”.

Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО своїм

надзавданням ставить недопущення нового поділу Європи. Вона вимагає приведення оперативної сторони індивідуальної програми партнерства у відповідність із задекларованими в ній політичними цілями. Все це конкретизувало заходи військового співробітництва України в рамках „Партнерства заради миру” в таких основних напрямках: участь спільно з членами НАТО у миротворчих операціях; розширення масштабу навчань НАТО/ПЗМ з урахуванням усіх нових місій Альянсу, зокрема, операцій з підтримання миру; залучення до планування та втілення заходів ПЗМ через розташування штабних елементів ПЗМ (PSE) у різних штабах НАТО, участь у плануванні та проведенні операцій багатонаціональних об’єднаних тактичних сил; вдосконалення статусу національних працівників із зв’язків при штаб-квартирі НАТО в рамках офіційно акредитованих при альянсі повномасштабних дипломатичних місій; розширення регіональної співпраці в контексті „Партнерства заради миру” [20].

При цьому слід пам’ятати, що не військові аспекти визначатимуть готовність України приєднатися до Організації північноатлантичного договору, а наближення нашої країни до європейських політичних, соціально-економічних стандартів, норм і принципів демократії. Отже, шлях до НАТО – це шлях із двостороннім рухом, коли певні кроки роблять обидві сторони. І одним з таких кроків стало проведення конференції „Україна – НАТО: основні здобутки та перспективи взаємовідносин”, що відбулася в Києві 9 – 10 липня 2002 року за участю Генерального секретаря НАТО Д. Робертсона та послів 19 країн – членів Альянсу.

Важливо зазначити, що знаковим моментом Конференції було акцентування уваги її учасників на цивільних аспектах взаємин – політичних, соціально-економічних передумовах нашого вступу до НАТО через консенсус усіх гілок влади й консолідацію політичних сил і громадян України. Приємно констатувати, що у червні 2002 року, якраз напередодні Конференції, за результатами соціологічного дослідження, проведеного Центром ім. О. Разумкова, ставлення громадськості щодо вступу України до НАТО поліпшується і стартовий показник складає 31 % [21]. Такий показник не випадковий. „Україна визнає НАТО як основу майбутньої європейської і глобальної системи колективної безпеки” [22]. Без України така безпека буде неповноцінною, оскільки наше „геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал” робить нас впливовою світовою державою, „здатною відігравати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі” [23].

НАТО – це насамперед політична організація, в якій основну роль відіграють політики на рівні послів країн-учасниць, а військові тільки виконують рішення політиків. Звідси напрошується висновок, що для нас вступ до НАТО – непоганий трамплін на шляху до Євросоюзу. А для



України розвиток відносин між ЄС і НАТО з питань оборонного планування „сприятиме також зміцненню конкурентоспроможності української оборонної промисловості, впровадженню принципів, правил та механізмів, що забезпечують відкритість, прозорість доступу продукції цієї галузі на внутрішньому ринку ЄС та запобігають її дискримінації, прискореному виходу і закріпленню українських виробників товарів та послуг у пріоритетних міжнародно-спеціалізованих галузях і секторах економіки та значній диверсифікації військово-технічних та науково-технічних зв'язків” [24].

Поворотною віхою у відносинах України з НАТО, з усією євроатлантичною спільнотою може стати 2005 рік, оскільки доведеним є факт колосального впливу подій в Україні, пов'язаних з останніми виборами Президента, на світову громадську думку, на сприйняття нашої країни керівництвом ЄС та НАТО. У зв'язку з цим багато що залежатиме від нового українського керівництва, котре має сприятливу, як ніколи, ситуацію для того, щоб уже найближчим часом максимально наблизити Україну до членства в НАТО. При цьому саме українці, як слушно зауважив З. Бжезінський, мають вирішувати, „чи може вступ до НАТО забезпечити їхню більшу безпеку” [25].

Отже, зосереджуючись на співробітництві з ЄС і НАТО, Україна, разом з тим, має приділяти відповідну увагу південно-східному напрямку – Кавказ, Центральна Азія (зокрема, участь в ГУУАМ); північному – країни Балтії; південному – країни басейну Чорного моря (участь в ОЧЕС). Крім того, необхідно працювати щодо поєднання північного і південного напрямів співробітництва в рамках моделі Балто-Чорноморської Співдружності (БЧС). Не можна нехтувати також співробітництвом з пострадянськими країнами, перш за все – з Росією, країнами Центральної Європи і „третього світу”, оскільки рівні розвитку цих країн та України досить подібні.

#### *Література:*

1. Див.: **Василенко С.** Європейський вектор української політики // Людина і політика, 2000. – № 2; **Врублевський В., Хорошковський В.** Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси. – К., 2002; **Гальчинський А. С.** Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К.: Знання України, 2002; **Кремень В., Ткаченко В.** Україна в контексті глобалізму. – К., 1998; **Михальченко М. И.** Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001 Україна і Європа (1990 – 2000). – К., 2001. – Ч. 1–2; Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К., 2001. – С. 574 – 575.

2. Див.: **Врублевський В., Хорошковський В.** Український шлях.

Начерки: геополітичне становище України та її національні інтереси. – К., 2002. – С. 290 – 291.

3. **Рудич Ф.** Україна, Росія, Євроатлантика: деякі аспекти взаємовідносин // Людина і політика, 2000. – № 3. – С. 41.

4. **Дергачов О.** Міжнародне становище України // Політична думка, 2000. – № 2. – С. 100.

5. **Тарасюк Б.** Україна – Росія: не словом, а ділом // Україна молода, 2002. – 18 квітня. – С. 5.

6. **Пирожков С.** Українсько-російські відносини у євроатлантичному інтер'єрі // Політична думка, 1999. – № 3. – С. 94.

7. Див.: **Горбулін В.** Україна: політичні і економічні виклики // Дзеркало тижня, 2001. – 27 жовтня. – С. 3.

8. Див.: там само.

9. **Їжак О.** Розширення Європи і геополітична трансформація пострадянського простору // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Геополітичне майбутнє України”. – К., 1998. – С. 146 – 147.

10. **Чумак В. М.** Пріоритети та можливості взаємовідносин України зі США // Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К.: КІСД, 2002. – С. 297 – 298.

11. **Дергачов О.** Міжнародне становище України // Політична думка, 2000. – № 2. – С. 99.

12. **Лисицин Е.** Стратегічне партнерство – поняття сучасне // Віче, 1999. – № 2. – С. 34.

13. **Чумак В. М.** Пріоритети та можливості взаємовідносин України зі США // Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К., 2000. – С. 294.

14. Див.: Відповідність двосторонніх відносин рівню стратегічного партнерства // Центр Разумкова, 2000. – С. 38.

15. **Мельникова І. М., Мартинов А. Ю.** Розвиток відносин України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи // Україна і Європа (1990 – 2000 рр.). Частина I. – К., 2001. – С. 16.

16. Стратегічне партнерство України з іншими державами: підходи та оцінки // Центр Разумкова, 2000. – С. 20 – 21.

17. **Силіна Т.** Щоб не стати морем // Дзеркало тижня, 2001. – 21 – 27 липня. – С. 3

18. **Павлів В.** Польща і США – надзвичайне партнерство? // Дзеркало тижня, 2002. – 21 – 27 липня. – С. 4.

19. **Матійчик Я. П., Чумак В. М.** Українсько-польські відносини. – У кн.: Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К., 2001. – С. 305.

20. **Перпелиця Г. М.** Особливе партнерство з НАТО // Стратегії розвитку України: теорія і практика. – К., 2000. – С. 319.

21. **Чалий В.** Звернення до читачів // Національна безпека і оборона, 2002. – № 8.

22. **Зленко А.** Відкрити двері НАТО для України – в інтересах усієї Європи // Національна безпека і оборона, 2002. – № 8. – С. 2.

23. **Кулінич М. А.** Україна в новому геополітичному просторі: проблеми регіональної та субрегіональної безпеки // Наукові Доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. – 1994. – Вип. 29. – С. 21.

24. Зміни, що вносяться до Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу // Урядовий кур'єр, 2001. – 24 січня. – С. 8.

25. **36. Бжезинський:** Чи вступати до НАТО – вирішити можуть тільки українці // День, 2004. – 25 грудня. – С. 4.